

Куліш І.М.

кандидат наук з державного управління
старший науковий співробітник
відділу розвитку територіальних громад і
транскордонного співробітництва
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долішнього НАН України»

**ПОЛІТИКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В
КОНТЕКСТІ УГОДИ УКРАЇНА-ЄС.
АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА**

У контексті сучасної зовнішньої політики України та з огляду на підписання «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (далі – Угода), велике значення мають норми та правила прийняті у ЄС. Це стосується багатьох сторін життя, у тому числі й функціонування сільських територій, особливо нівелювання диспропорцій та забезпечення їх сталого розвитку. Означена проблема підпадає під дію Глави 6 «Навколишнє середовище», Глави 16 «Туризм» і глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво».

Важливим є вивчення способів та методів забезпечення сталого розвитку сільських територій країн-кандидатів на вступ до ЄС (оскільки велика їх частина, як і Україна, має радянське минуле) з точки зору можливості використання досвіду для розвитку сільських територій України за вимогами та нормами Спільноти.

Дослідження політики сталого розвитку сільських територій країн-кандидатів на вступ у Європейський Союз доцільно розглянути з початку 1990-х років, оскільки саме у цей час у Спільній сільськогосподарській політиці (далі – ССП) ця проблематика була виокремлена і почала розглядатись

паралельно та у комплексі із проблемами сільськогосподарського виробництва, і саме у цей період почала формуватись стратегія підготовки сільських територій країн-кандидатів до функціонування у нових, складніших умовах Спільноти, зі специфічними вимогами до якості сільськогосподарської продукції, стану сільських територій та високою конкуренцією.

Процесові інтеграції кожної з держав до Європейського Союзу передують ґрунтовний аналіз наявної у ній ситуації, що здійснюється Генеральним директором з сільського господарства Європейської комісії (Directorate General for Agriculture European Commission), після чого розробляються рекомендації та плани, а далі слідує копітка праця з їх втілення.

Для проведення об'єктивного аналізу наявної ситуації використовують матеріали, які отримують із різних джерел, у т.ч. національної офіційної статистики. Результати дослідження оформляють у вигляді доповіді по кожній конкретній країні, причому опис сільськогосподарської ситуації і перспектив у цій сфері йде окремим розділом, або навіть окремою доповіддю. Такі доповіді розробляє Європейська Комісія для усіх країн-кандидатів на вступ починаючи з 1995 р. (відколи почалась публікуватись серія доповідей по 10 країнам Центральної та Східної Європи). Приклад порівняння ситуації основних показників країн-кандидатів і країн ЄС наведений у таблиці 1.

Таблиця 1

**Основні показники розвитку сільського господарства в країнах
Центральної та Східної Європи станом на 2004 р.**

Країна	Площа сільгосп-угідь, млн га	Частка сільського господарства у ВВП, %	Частка зайнятих у сільському господарстві, %	На 1000 га сільгоспугідь		Вироблено ВДВ на одного зайнятого, тис. євро
				Валова додана вартість, тис. євро	Зайнятих у галузі осіб	
Польща	18,4	3,3	18,8	272	147	1,8
Угорщина	5,9	4,1	4,8	305	38	7,9
Чехія	4,3	3,9	7,4	442	45	9,8
Литва	3,5	7,5	19,6	229	75	3,0
Латвія	2,5	4,5	13,5	120	47	2,5
Словаччина	2,4	4,5	6,7	333	50	2,5
Естонія	1,0	6,3	7,7	300	32	9,4
Словенія	0,5	3,2	9,9	1200	162	7,4
Кіпр	0,1	4,2	9,2	-	-	-

Мальта	0,01	2,3	1,9	-	-	-
Країни ЄС-15	130,0	2,0	4,3	1288	55	23,5
Україна	41,8	10,8	19,1	132	93	1,4

За даними: [1, с. 67]

Аналізу піддається не лише ситуація у сільському господарстві, а й багато інших сфер, від яких у великому ступені залежить розвиток сільських територій. Наприклад, кількість зайнятих у сільськогосподарському виробництві у загальній кількості зайнятих, що у країнах ЄС вже тривалий час показує стійку тенденцію до зменшення («...у 1970 р. – 20%, у 1980 р. – 8 %, у 2001 р. – 4,3 %..» [1, с. 66-67]), площа сільгоспугідь, продуктивність праці тощо.

Детальніший розгляд процесу передвступної підготовки сільських територій доцільно провести на прикладі Республіки Польща, яка змушена була подолати велику кількість проблем актуальних нині для України, окрім того, між нашими країнами є багато подібного: природно-кліматичні умови, спільний кордон, радянська історія, ментальність тощо.

На початок підготовки Польщі до вступу у ЄС відмінності у рівні розвитку практично усіх її областей, у т.ч. сільських територій, досить малими, відповідно слабкою була і конкурентоспроможність.

Така ситуація обумовлювалась, зокрема, недостатніми зусиллями з боку держави щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій, наприклад, підтримка сільськогосподарського виробництва у Польщі була меншою, ніж у країнах – членах ЄС майже у 300 разів, при цьому амортизаційні відчислення – більшими майже вдесятеро. За майже однакового оподаткування цієї сфери, доходи на одне господарство у ЄС були у 7 разів більшими, що у перерахунку на одного працівника це становило (без врахування субсидій) 1823 єку у Польщі та 5884 єку (у середньому) у країнах ЄС [2, с. 28].

Невеликі зовнішні витрати (заробітна плата, оренда, відсотки тощо), амортизація та кредитування у польському сільському господарстві знижували його шанси на інвестування і ставали на перешкоді модернізації. Дуже мало фермерів звертались за кредитом через високі ставки і небажання банків кредитувати цю сферу, тобто фермери могли покладатись лише на власні сили,

які в умовах малої прибутковості були обмеженими. Загалом більшість фермерських господарств відзначались так званою «структурною інерцією»: сільське господарство із низькою продуктивністю праці було своєрідним буфером зайнятості у економіці Польщі. На загальний добробут сільської сім'ї впливали, поряд із доходами від сільськогосподарського виробництва, заробітна плата інших членів сім'ї, не зайнятих у сільському господарстві, пенсії та виплати по соціальному страхуванню, які під час оцінки стану сільськогосподарського виробництва та сільських територій не враховувались [3, s. 57-58]. Окрім того, у Польщі, що було характерним для усіх держав колишнього радянського простору (в т.ч. Україні), у сільському господарстві були найменші заробітні плати і пенсії, тому для підвищення добробуту родини здебільшого підтримувалось прагнення молодших членів сімей займатись іншими видами діяльності, як правило у місті.

Аналіз демографічної ситуації сільських територій Польщі показує, що сальдо внутрішньої міграції було стабільно від'ємним до 1999 р. включно, однак, якщо у 1989 р. (останній рік існування Польської Народної Республіки) вона була близько 140 тис. осіб, то у 1995 р. (у 1994 р. уряд Польщі подав формальну заяву на членство країни у ЄС) внутрішня міграція на сільських територіях зменшилась до 27 тис. осіб, а починаючи з 2000 р. (запуск цільових програм Польщі та ЄС скерованих на розвиток сільських територій) стала додатною і у 2014 р. сягнула 40 тис. осіб. Аналогічною є ситуація і щодо зовнішньої міграції жителів села – починаючи з 2000 р. вона стабільно додатна [4]. У цих умовах першочерговим завданням для забезпечення сталого розвитку стало припинення структурної деградації села, зокрема, створення необхідної для його життя соціальної інфраструктури.

Великим позитивним аспектом під час пошуку шляхів забезпечення розвитку сільських територій стала наявність у Польщі, хоч і у невеликих обсягах, екологічного сільського господарства, яке було започатковане у 80-х роках ХХ ст., а на початку 90-х було вже виділено у окремий сектор, що розвивався. Станом на 1999 р., коли запровадили систему доплат для екологічних сільських господарств, у країні існувало 555 таких підприємств, які

розташовувались на 11 тис. га і мали сертифікати «Ekoland», «Agrobiotest», «Bioekspert» (фірми та товариства, які отримали право здійснювати у Польщі контроль стандартів виробництва і якості екологічних продуктів).

На початок 2000 р. екологічні господарства становили близько 3 % від загальної кількості сільських господарств (для порівняння, у той самий період середня по країнам ЄС їх кількість становила лише 2 %). Зазначені підприємства здебільшого спеціалізувались на рослинництві: зернові, олійні та картопля займали понад 66 % загальної площі екологічних господарств, луки та пасовища – 27 %, фрукти та овочі – 7 %. З переробних підприємств екологічний атестат мали лише 13 фірм [5, s. 24]. Екологічне сільське господарство Польщі у період підготовки до вступу було важливим напрямом у стратегічному плануванні сталого розвитку сільських територій країни, оскільки органічне виробництво стало особливістю нової ССПП ЄС, що пройшла складний шлях перетворення від зміщення акценту з кількості сільськогосподарської продукції на її якість.

Загалом діяльність з підготовки сільських територій Республіки Польща до вступу у ЄС (2004 р.) тривала майже 14 років, адже програми Європейського Союзу, які стосувались розвитку сільського господарства і сільських територій цієї країни частково почали реалізовуватись вже з 1990 р., хоча слід зазначити, що спочатку вони були спрямовані лише на розвиток сусідства, а розвиток сільських територій планувався серед числа інших заходів. У наступні роки, коли почали реалізовуватись редакційні програми, сільське господарство як складова розвитку сільських територій вже виділялось окремим блоком [6, s. 230]:

- 1990-1997 рр. – Програма PHARE, частково для сільського господарства (у першій фазі професійна допомога програми розвитку, пізніше – технічна допомога у формі навчання, дорадництва, організації і управління, які були реалізовані Фондом програм допомоги для сільського господарства (Foundation of Assistance Programmes for Agriculture (далі – FAPA));

- 1998-2002 р. – Нова орієнтація PHARE (створення інституцій і операційні регіональні програми);
- 2000-2006 рр. – Спеціальна програма для сільського господарства та розвитку сільських територій «Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development» (далі – SAPARD) – підготовка Польщі до вступу у ЄС.

Окрім згаданої вище програми, у 1994-1999 рр. для розвитку регіонів, і сільських територій розташованих на них були запущені спеціальні програми, так звані, Ініціативи Європейського Союзу, кількість яких складала 14 і на їх реалізацію було витрачено близько 9 % усіх коштів структурних фондів ЄС, причому понад половина з них напряму стосувались розвитку сільських територій:

- INTERREG II – програма – продовження програми INTERREG. Скерувувалась на підтримку транскордонного співробітництва, як внутрішніх, так і зовнішніх регіонів ЄС. Допомога у межах цієї програми надавалась здебільшого на навчальні транскордонні проекти, охорону навколишнього середовища, поліпшення транспортної інфраструктури, діяльність скеровану на нівелювання мовних бар'єрів у сфері адміністративних і правових процедур тощо.

- LEADER II – програма підтримувала розвиток сільських територій шляхом до фінансування міжнародної співпраці і обміну інформацією у цій сфері.

- REGIS II – програма розвитку периферійних територій ЄС.

- ADAPT – програма підтримки осіб, які мають намір змінити професію.

- SME – програма допомоги малим та середнім підприємствам, у т.ч. сільськогосподарським та переробним, щодо пристосування до вимог Спільного Європейського Ринку.

- REACHAR II, KONVER II і RESIDER II – програми відновлення територій постраждалих від техногенного впливу, у т. ч. сільських.

- PESCA – програма підтримки регіонів залежних від рибальства.

Програма SAPARD була одним із головних інструментів у сфері розвитку сільських територій, була започаткована у 1999 р. на виконання рішень «Agenda 2000» для сприяння адаптації ССГП у країнах-кандидатах на вступ. Мета реалізації цієї програми – фінансування процесу пристосування сільського господарства до ринкової економіки. Термін дії програми був розрахований на 2000-2006 рр., основними бенефіціантами стали країни Центральної та Східної Європи.

У межах SAPARD, згідно із статтею 2 (Art. 2) Рішення Ради ЄС від 21 червня 1999 р. № 1268/1999 «Про підтримку Спільнотою передвступної діяльності для розвитку сільського господарства і сільських територій у країнах Центрально-Східної Європи» визначались наступні пріоритетні сектори, які мали стати запорукою сталого розвитку [7, р. 89]:

- інвестиції у сільськогосподарські угіддя;
- переробки сільськогосподарської та рибної продукції для поліпшення збуту;
- поліпшення структури ветеринарного та фітосанітарного контролю з метою підвищення якості харчових продуктів і захисту прав споживачів;
- методи сільськогосподарського виробництва спрямовані на захист навколишнього середовища та підтримку сільських територій;
- розвиток та диверсифікація економічної діяльності;
- створення інфраструктури менеджменту для фермерів;
- створення груп виробників;
- розвиток сільських населених пунктів, реконструкція, збереження та захист сільської спадщини;
- благоустрій територій та їх перерозподіл;
- створення та оновлення земельних реєстрів;
- вдосконалення професійної підготовки;
- розвиток та вдосконалення сільської інфраструктури;
- використання водних ресурсів;
- лісове господарство, у т.ч. лісорозведення, інвестиції, переробка та збут лісової продукції;

- технічна допомога у проведення заходів та досліджень, підготовка та моніторинг програм, інформаційних і рекламних кампаній;
- розробка і реалізація місцевих регіональних стратегій розвитку сільських територій та громад.

Особливістю SAPARD, порівняно із іншими програмами підготовки країн-кандидатів до вступу (PHARE, ISPA) стало те, що вперше за історію існування передакцесійних програм відбір та управління проектами довірялись національним інститутам третіх країн, які несли за це повну відповідальність. У результаті цього, у кожній з країн-кандидатів були створені агенції SAPARD – інституції, які здійснювали фінансування в рамках ССП.

Фінансування діяльності із розвитку сільських територій здійснювалось у великих масштабах. Щороку, починаючи з 1999 р., секція Гарантій сільського господарства Європейського фонду орієнтації і гарантування сільського господарства у рамках програми SAPARD виділяла на реалізацію зазначених цілей у 10 країнах-кандидатах на вступ 520 млн євро. З цієї суми Польща отримувала близько 169 млн євро. Розподіл коштів відбувався з врахуванням таких показників, як кількість сільського населення; площа сільськогосподарських угідь; валовий національний продукт бруто на душу населення за паритетом купівельної спроможності; специфічна територіальна ситуація [8, s. 8].

У Польщі обов'язки інституції з реформування села в напрямках визначених ССП були покладені на Агенцію реструктуризації і модернізації сільського господарства (Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (далі – ARiMR)[9]).

ARiMR створили у 1994 р. з метою підтримки сталого розвитку сільського господарства та сільських територій. Саме тому уряд Польщі доручив їй реалізацію інструментів співфінансування з бюджету ЄС і виділення допомоги з національних фондів. Агенція до нині тісно співпрацює з Міністерством сільського господарства та розвитку Польщі у якості виконавця сільськогосподарської політики, і з Міністерством фінансів Польщі у якості інституції, котра розподіляє державні кошти. Структура ARiMR має три рівні:

штаб-квартира (Варшава), 16 регіональних відділень та 314 відділень у повітах. Головними бенефіціантами програм є виробники сільськогосподарської продукції, жителі сіл, підприємці, які працюють на селі (у т. ч. зайняті у рибальстві і діяльністю не пов'язаною із сільським господарством), органи місцевого самоврядування [10].

На підставі постанови Ради ЄС № 1268/1999, у Польщі була розроблена і прийнята у 2002 р. власна операційна програма (Program operacyjny SAPARD). Програма визначила основні стратегічні цілі для сталого розвитку сільських територій Польщі [5, s. 34]:

- підвищення конкурентоспроможності польського сектора споживання сільськогосподарської продукції на національному та міжнародному ринках;

- імплементація у споживчому секторі (сільськогосподарської продукції) стандартів *acquis communautaire* у сфері якості, гігієни та безпеки продовольства, а також вимог охорони навколишнього середовища;

- Стимулювання багатофункціонального розвитку сільських територій шляхом підтримки розвитку технічної інфраструктури і створення умов для підприємницької діяльності не пов'язаної із сільським господарством.

Означені цілі були досягнуті шляхом реалізації семи головних дій, на фінансування яких виділялись необхідні кошти (див. табл. 2).

Таблиця 2

Фінансування розвитку сільських територій Польщі у рамках програми SAPARD (2000-2006 рр.), млн євро

Найменування цілі	Рік							Усього
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
1. Поліпшення переробки та маркетингу сільськогосподарської та рибної продукції	60,3	181,0	182,8	122,8	182,8	182,8	182,8	1095,4
2. Інвестування у сільськогосподарське виробництво (модернізація, запобігання забрудненню навколишнього середовища)	76,3	47,5	32,4	101,3	85,5	85,4	84,9	513,1
3. Поліпшення сільської інфраструктури	159,2	101,2	97,3	96,1	72,9	72,9	72,9	672,3
4. Диверсифікація	0	30,4	64,0	65,0	64,3	63,4	62,4	349,6

економічної діяльності на сільських територіях								
5. Екологічні програми у сільському господарстві та заліснення*	15,548					-	-	-
6. Професійне навчання	3,6	3,9	3,8	4,2	5,3	5,8	6,4	33,0
7. Технічна допомога	0,83	0,78	0,99	0,86	0,86	0,86	0,99	6,2

* Не були реалізовані у зв'язку з прийняттям рішення щодо переносу коштів на поліпшення сільської інфраструктури

Джерело: [11, s. 76; 5, s. 132-134]

Складовою Цілі 2 став «Пілотний проект LEADER+» (Pilotażowy Program LEADER+). Ця програма була започаткована у Спільноті ще у 1991 р. як окрема ініціатива, що у наступні роки видозмінювалась у вигляді LEADER I, LEADER II і нарешті LEADER + усе більше акцентуючись на комплексному сталому розвитку сільських територій .

У рамках LEADER + для Польщі було створено 167 ініціативних груп і укладено 150 угод між цими групами та Фондом програм допомоги сільському господарству (Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA)) на реалізацію Інтегрованих стратегій розвитку сільських територій. Означена діяльність істотно вплинула на конкурентоспроможність і прибутковість польських ферм та сприяла позитивним перетворенням сільського господарства і сільських територій Польщі. На реалізацію LEADER + закладались кошти у сумі 18,75 млн євро, однак, з огляду на важливість, станом на кінець 2006 р. було виділено і використано майже 30,5 млн євро [12, s. 4-5].

Спочатку зі сторони жителів польського села спостерігались певні труднощі із сприйняттям мети та завдань SAPARD, однак пізніше було виявлене велике зацікавлення, про що свідчить кількість заяв на підтримку різного роду інвестицій – понад 31 тис. [13, s. 52]. Консервативна поведінка і насторожене сприйняття нововведень є характерними для сільського соціуму, українські селяни також досить обережно ставляться до різних реформ та змін.

З таблиці 2 видно, що з 2004 р. було припинене фінансування Цілі 5. Таке рішення про відміну фінансування екологічних програм сільського господарства у рамках SAPARD не означало применшення значення охорон навколишнього середовища у ЄС, воно було викликане наступними масштабними діями у цій сфері, які планувались та реалізовувались уже для

всієї Спільноти загалом, і у т.ч. для Польщі, як її дійсного члена. При цьому слід зазначити, що сільським територіям продовжує приділятися постійна увага, здійснюється моніторинг потреб, приймаються оперативні рішення, що і забезпечує сталий розвиток.

Таким чином, приведення сільських територій країни, у багатьох аспектах подібної до України до стандартів та норм, прийнятих у Європейському Союзі, за сприятливих умов, якими можна вважати наявність необхідних для забезпечення цієї діяльності коштів, зайняло понад 15 років.

Слід враховувати світові тенденції, які є визначальними забезпечення сталого розвитку сільських територій. Не зважаючи на те, що велике значення для Польщі у період підготовки до вступу відіграла наявність екологічно чистого сільськогосподарського виробництва, яке за кількісними характеристиками перевищувало існуюче у більшості країн ЄС, це було швидше випадковим, ніж попередньо спланованим, однак стало першим із джерел підвищення конкурентоспроможності сільських територій і забезпечення їх сталого розвитку.

Усі країни, що вступили у Європейський Союз у 2004 р., у т.ч. Республіка Польща, у період підготовки до інтеграції були у певному сенсі у кращій ситуації, порівняно з державами – старожилами ЄС, оскільки вже були напрацьовані необхідні механізми, створені інструменти та накопичено необхідні кошти для втілення планів розвитку сільських територій.

Фінансуючи підтримку сталого розвитку сільських територій країн-кандидатів, керівні інституції ЄС переслідують кілька цілей, головними з яких є нівелювання основних диспропорцій, приведення якості сільськогосподарської продукції до прийнятих у Спільноті норм, що не лише підвищує продовольчу безпеку, але й конкурентоспроможність новоприєднаних країн на світовому ринку і забезпечує сільському населенню рівень життя, який є типовим для інших країн ЄС, що у свою чергу запобігає масовим міграційним процесам, які могли б підірвати ситуацію із зайнятістю у країнах колишнього ЄС-15.

Підсумовуючи, слід наголосити, що поняття «сталого розвитку сільських територій» вже давно вийшло за межі сільськогосподарського виробництва,

яке, хоч і залишається, здебільшого, вирішальним, однак усе частіше поступається іншим альтернативним видам економічної діяльності, що набуло відображення у низці стратегічних документів ЄС.

Для забезпечення сільським територіям України можливості сталого розвитку в контексті Угоди, необхідно враховувати найновіші світові тенденції і те, що пріоритети постійно змінюються, а тому слід здійснювати планування з певним випередженням. З огляду, на нинішню складну політико-економічну ситуацію в країні, масштабна підтримка розвитку сільських територій України з боку ЄС є малоімовірною, тому процес, який зайняв у Польщі 15 років, міг би для України зайняти триваліший час, однак слід враховувати той факт, що Республіка Польща розпочала процес підготовки відразу після виходу з соціалістичного табору, а Україна вже має побудовану ринкову економіку.

Є також низька інших негативних і позитивних сторін, до перших належать:

- відтік трудових ресурсів з села;
- суперечності у чинному законодавстві України, які гальмують розвиток сільськогосподарського виробництва та супутніх видів економічної діяльності на селі;
- занепад соціальної інфраструктури сільських територій;
- великі відмінності у рівні життя сільського та міського населення, спричинені малими доходами у сільськогосподарському виробництві;
- відсутність фінансування на розвиток сільських територій рівня країн ЄС;
- недосконалість автотранспортної системи;
- часті зміни чинного законодавства, які відлякують потенційних іноземних інвесторів;
- різниця прибутковості сільського господарства і промисловості
- зміни клімату, які вимагатимуть переорієнтації сільськогосподарського виробництва;
- нарощування обсягів виробництва технічних культур, які майже повністю йдуть на експорт, виснажуючи ґрунти України;
- відсутність національних органів з сертифікації органічної продукції;

- адміністративно-управлінські перепони:
  - відсутність узгодженості регіональних, місцевих та центральних програм розвитку сільських територій,
  - слабка взаємодія між органами влади та місцевого самоврядування з питань планування розвитку сільських територій,
  - неповоротка бюрократична структура з великими транзакційними витратами, що перешкоджає оперативним змінам.

При цьому є і низка позитивних сторін, найважливішими з яких є:

- високий рівень виробництва у індивідуальних селянських господарствах, що заохочується усьому світі, де негативно ставляться до укрупнення сільськогосподарських підприємств;
- наявність підприємств з виробництва органічних продуктів харчування, які мають сертифікати міжнародного зразка;
- природно-кліматичні умови, що сприяють розвитку сільського, екологічного, етнічного та інших видів туризму, які зосереджуються на сільських територіях;
- потенціал нарощування сільськогосподарського виробництва;
- наявність родючих ґрунтів у великих, порівняно з іншими державами Європи, кількостях.

Список літератури

1. Могильний О. М. Регулювання сільського ринку праці: досвід держав Європи / О. М. Могильний // Державне регулювання ринку праці: сучасні технології та напрями їх розвитку: матер. міжнар. наук.-практ. конф., 22 грудня 2005 р. / Інститут підготовки кадрів держ. служби зайнятості України ; Союз сприяння інтеграції та інвестицій в економіку України ; Міжнародний науково-практичний журнал «Економіка та держава». – в 2-х ч. Ч. 1 : Теорія і практика / С.І. Бандур (ред.кол.). – К. : ІПК ДСЗУ, 2006. – С. 64-76.

2. Seremak-Bulge J. Integracja Europejska / Jadwiga Seremak-Bulge //Hasło ogrodnicze, 2000. – № 5. – SS. 27-30.

3. Poland. Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries / European Commission Directorate General for Agriculture. Working Document. – Brussels : Directorate General for Agriculture, 1998. – DG VI. – 151 p.

4. Ludność, ruch naturalny i migracje w latach 1946-2013. Wieś // Struktura ludności do 2013 r. [Electronic resource] / Główny Urząd Statystyczny // Access mode : <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/struktura-ludnosci-do-2013-r-,16,1.html>.

5. SAPARD - Program operacyjny dla Polski / Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. – Warszawa : Ministerstwo rolnictwa i rozwoju wsi, 2003. – 177 s.

6. Pijanowski Z. Realizacja polityki rolnej a rozwój obszarów wiejskich w Polsce / Zenon Pijanowski // Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie. — Instytut Technologiczno-Przyrodniczy w Falentach, 2011. – t. 11. – z. 1 (33). – SS. 221–240.

7. Council Regulation (EC) № 1268/1999 of 21 June 1999 on Community support for pre-accession measures for agriculture and rural development in the applicant countries of central and eastern Europe in the pre- accession period // Official Journal of the European Communities, L 161/87. – 26.6.1999. – P. 87–93.

8. Młody rolnik w Europie. Materiały informacyjne. Programu Informowania Społeczeństwa / Regionalne centrum informacji europejskiej w Koszalinie; Ośrodek doradztwa rolniczego w Koszalinie. — Koszalin : [b.w.], 2001. – 10 s.

9. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa [Electronic resource] / Access mode : <http://www.arimr.gov.pl/>.

10. Oddziały Regionalne i Biura Powiatowe [Electronic resource] / Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa // Access mode : <http://www.arimr.gov.pl/informacje-o-agencji.html>.

11. Rowiński J. SAPARD – programowanie i realizacja / Janusz Rowiński; Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. – Państwowy Instytut Badawczy. – Warszawa : Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB, 2005. – 91 s.

12. Borek T. Realizacja Pilotażowego Programu LEADER+ w Polsce / Tadeusz Borek. – Warszawa : Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, 2007. –19 s.

13. Bryła P. Zarządzanie rozwojem obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem programu SAPARD / Paweł Bryła // Studia i Materiały (Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego), 2006. – №1. – SS. 52–64.